

Barbara Maria Gawęcka

Świątokrzyski obraz «Znalezienie Drzewa Krzyża Świętego» autorstwa Franciszka Smuglewicza

Barbara Maria Gawęcka

Holy Cross icon «Finding of the True Cross» by Franciszek Smuglewicz

The work of artist Francis Smuglewicz, which is one of the seven series of works that adorn the Holy Trinity Church in the Holy Cross Mountain, is analyzed. Thesis about the relationship of canvas subjects with a history of paintings relics of the True Cross («Finding the True Cross», «The Legend of the Prince Emeric», and the founders of the Benedictine Order: «The Death of Saint Benedict» and «The Saint Scholastica in conversation with her brother Saint Benedict») are grounded. The question of the plot, the circumstances and the time of the painting is specified.

Keywords: painting, Franciszek Smuglewicz, Święty Krzyż [Holy Cross], St. Helen

Барбара Марія Гавенцка

Святохресний образ «Віднайдення Животворного Хреста» авторства Франциска Смуґлевича

Авторка аналізує роботу художника Франциска Смуґлевича, яка є однією із семи робіт циклу, що прикрашають 2Свято-Троїцький храм на Святій Хрестовій горі. Обґрунтовується теза про зв'язок сюжетів полотен з історією реліквій Животворного Хреста («Знайдення Святого Хреста», «Легенда про князя Емеріха», «Смерть св. Бенедикта» і «Св. Схоластика під час розмови зі своїм братом св. Бенедиктом»). Уточнюються питання сюжету, обставин і часу написання картини.

Ключові слова: образ, Франциск Смуґлевич, Животворний Хрест, св. Олена

Obraz, ukazujący znalezienie Drzewa Krzyża Świętego, namalowany przez Franciszka Smuglewicza, znajduje się w kościele pod wezwaniem Świętej Trójcy na Świętym Krzyżu. Stanowi część cyklu – siedmiu prac, zdobiących ściany świątyni. Dzieła zostały wykonane do nowo wzniesionego kościoła i, jak pisze Vladas Dréma¹, malowane były w samej świątyni, a nie w pracowni artysty. Tematy płócien nawiązują do: wezwania kościoła – «Trójca Święta»,

do historii relikwii Krzyża Świętego, które znajdują się w klasztorze: «Znalezienie Drzewa Krzyża Świętego», «Legenda o królewiczu Emeryku» oraz do założycieli zakonu benedyktyńskiego: «Śmierć świętego Benedykta» i «Święta Scholastyka w rozmowie ze swym bratem świętym Benedyktem» (il. 1).

Datowanie obrazów jest niejednoznaczne. W opracowaniach najczęściej podawaną datą jest rok 1806 – czyli czas konsekracji kościoła. Jedyne V. Dréma² podaje, w swojej monografii «F. Smuglewicza», jako datę wykonania rok 1790. Przychylam się do powyższej opinii. Przy ustaleniu daty powstania obrazów oraz ich dziejów, aż do roku 1819 napotykamy na poważne trudności,

ponieważ brak jest jakichkolwiek materiałów archiwalnych. Kasata zakonu Benedyktynów spowodowała rozproszenie zbiorów biblioteki świętokrzyskiej oraz zaginięcie archiwaliów, dotyczących między innymi budowy kościoła. Najwcześniejsze wzmianki o obrazach pochodzą z dokumentów Obwodu Opatowskiego Województwa Sandomierskiego «Opisanie klasztoru i kościoła Księży Benedyktynów Świętego Krzyża na Łysej Górze» z dnia 24 sierpnia 1819 r.³.

Il. 1. Franciszek Smuglewicz. Fragment obrazu «Znalezienie Drzewa Krzyża Świętego» z kościoła pod wezwaniem Świętej Trójcy na Świętym Krzyżu (Polska)

Siedem obrazów Franciszka Smuglewicza na Świętym Krzyżu wykonanych było na zlecenie ówczesnego opata zakonu benedyktynów Józefa Jana Niegolewskiego⁴ (J. J. Niegolewski sprawował ten urząd od 1774 r. aż do kasaty zakonu). Obrazy były przeznaczone do ołtarzy w nowo wybudowanej świątyni. (26 listopada 1777 r. stary kościół strawił pożar, nowy konsekrowano w 1806 r.)⁵.

Autorem obrazów jest Franciszek Smuglewicz⁶, młodszy o 14 lat od Marcelego Bacciarellego (1731–1818), rówieśnik Jana Piotra Norblina (1745–1830), a także przebywającego w tym samym czasie w Rzymie Jacquesa Louisa Davida (1748–1825). Pierwotnie uczył się u swojego ojca Łukasza oraz u ciotecznego dziadka Szymona Czechowicza. W latach 1763–1782 przebywał w Rzymie. Początkowo studiował u Antona Marona, a następnie od 1765 r. w Accademia di San Luca. W 1767 r. otrzymał stypendium od króla Stanisława Augusta. Zdobył także tytuł doktora filozofii. W latach 1774–1776 pracował wraz z Vincenzem Brenną przy inwentaryzacji Złotego Domu Nerona. Wraz z Rafaelem Mengsem wykonał malowidła w Bibliotece Watykańskiej. Stał się wybitnym przedstawicielem rzymskiego środowiska artystycznego. Miał kontakty z Joachimem Winckelmannem oraz międzynarodowym środowiskiem archeologów i kolekcjonerów. Wrócił do Warszawy w 1784 r. Początkowo malował obrazy do kościoła bazylianów. W 1785 r. przebywał w Wilnie, gdzie do przebudowanej przez Wawrzyńca Gucewicza katedry stworzył przedstawienia apostołów, umieszczone na filarach nawy głównej oraz obraz «Zabójstwo św. Stefana» – do ołtarza głównego. W Warszawie artysta związał się z kręgiem patriotycznym. Od 1786 r. przygotowywał cykl rysunków «Obrazy z historii Polski w stu rycinach», które wykorzystywał później w kompozycjach malarskich. Założył prywatną szkołę malarską, mieszczącą się przy ulicy Świętokrzyskiej w Warszawie. W związku z wydarzeniami politycznymi wykonał sceny: «Sesja Sejmu Czteroletniego z dnia 3 maja 1791 r.», «Przysięga Tadeusza Kościuszki na rynku krakowskim» oraz kompozycje alegoryczne: «Grób Ojczyzny» i «Polska w kajdanach»⁷. Stworzył polską ikonografię narodową. W jego obrazach pojawiają się symboliczne motywy sztuki patriotycznej: Polonia zakuta w kajdany, wódz – bohater (T. Kościuszko) i solidaryzm stanów. Po roku 1790 artysta świadomie historyzował formę, nawiązując do malarstwa sarmackiego: «Portret biskupa Jana Stefana Gidroycia». Około roku 1800 malował klasyczne kompozycje o tematyce antycznej, takie jak: «Sofonisba

przyjmuje list i truciznę od męża», a także portrety biskupów wileńskich. W jego nastrojowych pejzażach i scenach rodzajowych, o dynamicznych kontrastach światła i cienia, inspirowanych twórczością Rembrandta, można dostrzec zapowiedź romantyzmu. Franciszek Smuglewicz jako pierwszy obok Jana Piotra Norblina podjął tematykę ludową: «Chłopi podkrakowscy przy stole». W tym samym czasie, co Zygmunt Vogel, rysował przedstawienia narodowych zabytków i pamiątek: «Widok Wilna»⁸. We wrześniu 1797 r. otrzymał nominację na nowo utworzoną katedrę rysunku i malarstwa Uniwersytetu w Wilnie⁹. Najpóźniej na początku 1798 r. rozpoczął nauczanie, w czym pomagał mu jako adiunkt Jan Rustem. W 1801 r. na zaproszenie cara Pawła I wyjechał na rok do Petersburga¹⁰, gdzie wraz z Vincenzem Brenną wykonywał dekoracje wnętrz (plafony) na Zamku Michajłowskim. W Wilnie stworzył pierwsze programy nauczania rysunku i malarstwa. Zwracał także uwagę na teoretyczne i ogólne wykształcenie artysty. Był twórcą «szkoły wileńskiej»¹¹. Utworzenie w końcu 1797 r. Katedry Rysunku i Malarstwa na wileńskim Uniwersytecie (zwanym wówczas Szkołą Główną Litewską) i powołanie na stanowisko profesora Franciszka Smuglewicza rozpoczęło nowy okres w kulturze artystycznej terenów dawnego polsko-litewskiego państwa. Wykładowcy przywieźli do Wilna tendencje artystyczne i programy nauczania o rzymskiej proveniencji, dominującej w otoczeniu króla. Wobec upadku królewskiego mecenatu i Malarni powrócono do koncepcji włączenia kształcenia artystycznego w struktury uniwersyteckie. Dużą rolę we wprowadzeniu tej koncepcji w Wilnie odegrał ksiądz Adam Jerzy Czartoryski, powołany w związku z reformą uniwersytetu w 1803 r. na stanowisko kuratora Wileńskiego Okręgu Szkolnego i Uniwersytetu. Profesorowie Oddziału Sztuk Pięknych, znajdując poparcie u ks. Czartoryskiego, dążyli do podniesienia pozycji społecznej artysty i prawnego wyodrębnienia zawodu poprzez wprowadzenie stopni magistra i kandydata sztuk pięknych. Jako pierwsi stopień magistra uzyskali w 1809 roku uczniowie Franciszka Smuglewicza – Jan Damel i Józef Peszka. Śmierć Franciszka Smuglewicza (1807) i André Le Brun'a (1811) zakończyła pierwszy okres kształtowania szkolnictwa artystycznego w Wilnie¹².

Główną postacią na obrazie świętokrzyskim i promotorką poszukiwań Krzyża Świętego była cesarzowa Helena. Flawia Julia Helena Augusta przyszła na świat w połowie wieku III za panowania cesarza Filipa Araba lub raczej Decjusza. Znana jest data jej śmierci – lata 328–330. Euzebiusz pisze, że żyła niemal 80

lat. Przypuszcza się, że miejscem urodzenia św. Heleny jest miasto Naissus w Serbii, gdyż tam właśnie urodził się Konstantyn I Wielki. Święta wywodziła się ze stanu niskiego. Była właścicielką oberży, kiedy zarządcą owej prowincji był Konstancjusz Chlorus. Zakochał się w Helenie i wziął ją sobie za konkubinę. Owocem tej miłości był Konstantyn. Po śmierci Konstancjusza legiony obwołały cesarzem Konstantyna. Cesarz natychmiast po swoim wyniesieniu wezwał do siebie matkę. Odtąd dzielił z nią rządy przez 20 lat. Nie wiemy, kiedy Helena przyjęła chrzest święty. Zwykle podawac się jako datę przypuszczalną rok 315. W 326 r. udała się z pielgrzymką do Ziemi Świętej. Korzystając ze skarbcza cesarskiego wystawiła wspaniałe bazyliki: Narodzenia Pańskiego w Betlejem, Świętego Krzyża, Zmartwychwstania na Golgocie, Wniebowstąpienia Pańskiego na Górze Oliwnej. Wstrząśnięta profanacją, jakiej na Kalwarii dokonał cesarz Hadrian, umieszczając na tym miejscu ołtarz i posąg Jowisza, nakazała miejsce oczyścić i wystawiła bazylikę. Pilnym poszukiwaniom Heleny zawdzięcza chrześcijaństwo odnalezienie Krzyża Chrystusowego¹³.

Obraz świętokrzyski ukazuje świętą Helenę i biskupa Makarego podczas owych poszukiwań Krzyża Świętego w Jerozolimie. Wielofiguralna scena rozgrywa się na tle pejzażu: wysokich drzew, skalistego wzgórze, panoramy Jerozolimy. W centrum osiowej, dośrodkowej kompozycji znajdują się cesarzowa i biskup, stojący przed masywnym krzyżem, podtrzymywanym przez świadków zdarzenia. Na pierwszym planie siedzi na ziemi młoda niewiasta i dotyka drzewa krzyża. Po lewej stronie Heleny stoją dwie młode kobiety. Jedna z nich pochyla się, chcąc dotknąć Krzyża Świętego. Z lewej strony obrazu za biskupem znajduje się grupa mężczyzn. Obraz ukazują scenę, gdy po odnalezieniu trzech krzyży, próbowano sprawdzić, który jest Chrystusa. W tym celu postanowiono, by każdego z krzyży dotykała nieuleczalnie chora kobieta. Dotknięta z kolei trzecim krzyżem została cudownie uleczona. Wówczas stwierdzono, że na tym właśnie krzyżu umarł Chrystus.

Przy wykonywaniu obrazu Franciszek Smuglewicz mógł się wzorować na wcześniejszych swych pracach. Cesarzowa Helena przypomina nieco Agrypinę, a ułożenie chorej, dotykającej Krzyża Świętego, przywołuje na myśl śmierć Epaminonda.

Świętokrzyski obraz został namalowany na grubym płótnie, o splocie przypominającym płótno «workowe». Całość zszyta jest z trzech niesymetrycznych kawałków płótna, w układzie pionowym. Szwy mocno przebijają na lico obrazu. Zaprawa położona jest bardzo cienko z widoczną fakturą splotu

plóciennego. Spoiwo zaprawy jest prawdopodobnie olejne z wypełniaczami: kredą i niewielką ilością gipsu. Dodatek pigmentów nadaje zaprawie odcień ugrowy. Obraz malowany jest farbami o spoiwie olejnym. Krosno wykonano z drewna sosnowego. Rama obrazu składa się z czterech części jednakowo profilowanych i dekorowanych ornamentem roślinnym. Dzieło od muru odizolowane jest na całej powierzchni rodzajem szalunku z desek¹⁴.

Obraz był wiele razy poddawany pracom konserwatorskim, o czym autorka pisała w artykule: «Cykl malarski Franciszka Smuglewicza na Świątym Krzyżu»¹⁵.

Wyobrażenie świętej Heleny zobaczyć można także w innym miejscu w klasztorze świętokrzyskim – w kaplicy Oleśnickich. Na południowej ścianie kaplicy namalowano scenę, gdy cesarzowa podaje swemu synowi Konstantynowi cząstki drzewa, wycięte z Krzyża Świętego, w miejscach gdzie drewno dotykało ran Chrystusa. Cesarz bizantyjski relikwię później ofiarował papieżowi Sylwestrowi I. Od tej pory papieże nosili ją na piersiach. Papież Sylwester II, za zasługi w krzewieniu wiary, podarował ją królowi Węgier Stefanowi I¹⁶ – ojcu Emeryka, dzięki któremu, jak głosi legenda – relikwia trafiła do klasztoru na Świątym Krzyżu (w Polsce).

¹ Dréma V. Pranciškus Smuglevičus. – Vilnius, 1979. – S. 408.

² Ibidem. – S. 408.

³ Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej – APR). – Dokumenty Obwodu Opatowskiego. Województwo Sandomierskie – «Opisanie klasztoru i kościoła Księży Benedyktynów Świątego Krzyża na Łysej Górze» z dnia 24 sierpnia 1819 r. – Rozdział XX: Dalszy ciąg reszta sprzętów, Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej i Siedleckiej (dalej – ZDP). – Sygn. 1456. – K. 37.

⁴ Jastrzębski J., OMI. Klasztor Świątego Krzyża na Łyścu. – Kielce, Świąty Krzyż, 2004. – S. 44.

⁵ Ibidem. – S. 14, 78.

⁶ Dobrowolski T. Sztuka polska od czasów najdawniejszych do ostatnich. – Kraków, 1974. – S. 517; Jego. Malarstwo polskie ostatnich dwustu lat. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1976. – S. 23;

Malinowski J. Malarstwo polskie XIX wieku. – Warszawa, 2003. – S. 31-32;

Kalembka S. Dwieście lat Sztuk Pięknych na Uniwersytetach w Wilnie i w Toruniu. – Toruń: Szkice, 1998. – S. 8-12;

- Lewicka-Morawska A., Machowski M., Rudzka M. A. *Słownik Malarzy Polskich. Od średniowiecza do modernizmu.* – T. 1. – Warszawa, 1998. – S. 185-186;
- Lorentz St., Rottermund A. *Klasycyzm w Polsce.* – Warszawa, 1984. – S. 193-195;
- Dréma V. *Pranciškus Smuglevičus.* – Passim.
- ⁷ Ibidem.
- ⁸ Malinowski J. *Malarstwo polskie....* – S. 31-32.
- ⁹ Remer J. *Wilno, Poznań, 1934.* – S. 153.
- ¹⁰ Mytariewa K. *Franciszek Smuglewicz w Petersburgu // Biuletyn Historii Sztuki (dalej BHS).* – Warszawa. – R. XXXIV (34). – 1972. – Nr. 1. – S. 81-89;
- Mytariewa K. *O dwóch odnalezionych monumentalnych kompozycjach Franciszka Smuglewicza // Biuletyn Historii Sztuki (dalej – BHS).* – R. XXXVII. – 1975. – Nr. 1. – S. 32-37.
- ¹¹ *Kształcenie artystyczne w Wilnie i jego tradycje: Katalog wystawy w Toruniu 15 marca – 5 maja 1996 r. i w Wilnie 7 czerwca – 7 lipca 1996 r. / Red. J. Malinowski, M. Woźniak, R. Janonieni.* – Toruń – Wilno, 1996. – S. 17.
- ¹² Ibidem. – S. 7, 8, 12.
- ¹³ Zaleski W. *SDB, Święci na każdy dzień.* – Warszawa, 1995. – S. 478-481; *Encyklopedia Katolicka.* – T. 6. – Lublin, 1993. – S. 665-668;
- Niewęglowski W. A. *Leksykon Świętych.* – Warszawa, 1998. – S. 134;
- Schauber V., Schindler H. *Święci na każdy dzień. Patroni naszych imion.* – Warszawa, 2000. – S. 430-431.
- ¹⁴ *Dokumentacja prac konserwatorskich przy obrazie «Znalezienie Drzewa Krzyża Świętego» / Wojewódzki Konserwator Zabytków w Kielcach; instytucja prowadząca prace: Spółdzielnia Pracy Twórczej Artystów Konserwatorów «Ars Antiqua», Warszawa, ul. Hoża 41; wykonawcy: K. Biliński, M. Paciorek, I. Płuska, rzeczoznawcy: K. Sokół-Gujda, H. Gujda, G. Koprak. Prace prowadzone w sierpniu i wrześniu 1988 r.*
- ¹⁵ Gawęcka B. M. *Cykl malarski Franciszka Smuglewicza na Świętym Krzyżu // Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach.* – Kielce, 2007. – Nr. 23. – S. 45-68.
- ¹⁶ Jastrzębski J. *OMI. Klasztor Świętego....* – S. 50.